
PŘÍSPĚVEK K POZNÁNÍ MIMOESTETICKÝCH NÁROKŮ
NA RANĚ KŘEŠŤANSKOU ARCHITEKTURU

Jana Maříková-Kubková

Pokusy definovat vývoj sakrálního prostoru v raně křesťanské architektuře se často omezovaly pouze na hlediska vývoje architektury. Pokud do diskuse vstoupily nároky liturgické, jednalo se obvykle o aplikaci některého ze známých ritů na konkrétní architektonický prostor.¹ Některé z těchto studií jsou výjimečně přínosné, ale chybí jim obecnější platnost. Nabízí se přitom možnost pokusit se uplatnit na vývoj liturgického plánu stejná hlediska, jako na vývoj liturgie samotné. Následující text si bere za cíl pouze upozornit na danou problematiku s vědomím, že toto téma si zaslouží podrobné zpracování.

Pro naše účely aplikujeme struktury známé z římské liturgie, která ačkoli v Egyptě neměla obecnou platnost, je pro pochopení naší problematiky nejvíce ilustrativní. Nahlédneme-li do dochovaných pramenů, jen zřídka se dozvídáme něco o konkrétní podobě jednotlivých liturgických úkonů a jejich prostorového rámce. Jejich optika zůstává čistě teologická a nezabývá se materiálním projevem liturgie. Nezbyvá než pracovat s archeologickými nálezy a pomocí jejich podrobné, jak formální tak chronologické, analýzy usuzovat na vývoj liturgie.

Zjednodušíme-li situaci, můžeme říci, že dvě základní skupiny liturgických knih řeší dvě základní skupiny ritů. První kodifikuje mešní liturgii, jejíž pořad má společný základ prakticky v celém křesťanském světě, druhá pak obřady svátostí a místních svátků, které se od sebe mohou po oblastech lišit.² Pohlédneme-li z tohoto hlediska na vývoj chrámového půdorysu, najdeme několik společných znaků. K prvnímu okruhu lze vztáhnout vývoj ústřední části kostela, presbyteria a hlavní lodi, druhý pak se vztahuje na laterální kaple, krypty a v neposlední řadě i další části chrámového okrsku. Tento druhý okruh se rozvíjí dynamicky a je mnohem citlivější na lokální a časové rozdíly.

Prostor kolem hlavního oltáře je velmi stabilní. Apsida - polokruhové,³ obvykle východní zakončení hlavní lodi – pokračuje ve formě a funkci v římské architektonické tradici, v období raného křesťanství a nejen v Egyptě byla věnována velká pozornost její dekoraci. V apsidě byl umístěn synthronon, lavice podél vnitřní stěny apsidy určené kléru, uprostřed biskupský trůn a po stranách nižší lavice - subsellia. Tato dis-

pozice je charakteristická zejména pro kostely biskupské a pro kostely, v nichž se biskup pravidelně účastnil bohoslužeb. V osmém století se klérus posouvá více do lodi a synthronon mizí, v degenerované formě však přetrval v koptských kostelech. V tomto prostoru je také umístěn hlavní oltář, v raně křesťanském období se obvykle jedná o kamennou desku na jednom nebo více suportech, na podstavci, nebo jen na podlaže.⁴ Relikviářové schrány byly umístěny buď pod oltářem nebo v otvoru pro tento účel zřízeném přímo v oltářní desce. V pozdějším období se objevují monolitické oltáře a oltáře zděné, někdy i z cihel. Dnešní podoby bylo dosaženo až ve fátimovském období. Oltář byl umístěn před apsidou v prostoru ohraničeném presbyterními přepážkami, mezi 7. a 8. stoletím se posouvá apsidy, což souvisí se zřízením khúru.⁵ Vývoj této části chrámového prostoru je poměrně pozvolný, neobsahuje žádné dramatické zvraty a ústřední problémy jsou společné v podstatě pro celý křesťanský svět.

Jinak je tomu v u laterálních kaplí, memorií či martyrií, baptisterií a menších oratoří, které odpovídají místním kultovním potřebám a jež je třeba studovat případ od případu. Samostatnou a dobře definovanou skupinou jsou baptisteria, která jsou obvykle při kostelech ve větších sídelních centrech. Jedná se většinou o samostatné jedno- až tříprostorové kaple propojené s jednou z bočních lodí.⁶

Skupiny bočních kaplí nacházíme prakticky u všech větších komplexů a rozpoznávání jejich funkcí je dlouhodobým a nelehkým úkolem. Podstatnou část mezi nimi tvoří kaple určené kultu lokálního svätce. Za příklad můžeme považovat kapli při trojlodní bazilice v Tell el-Makhzan.⁷ Oltáře jsou v těchto případech, stejně jako v baptisteriích, přikládány přímo ke stěnám, případně ke stěnám nik pro tento účel zřízených.

Mimořádným případem je pak kostel sv. Menase v Abu Mina⁸, který v sobě spojuje hned několik kultovních potřeb najednou. Na jeho počátku bylo hypogeum, podzemní hrobka, v němž mělo být, podle legendistických textů, uloženo tělo sv. Menase. První malá pravouhlá svatyně koncipovaná pravděpodobně jako kenotaf byla nad ním vybudována na konci 4. století. Na počátku 5. století byla obestavěna drobnou stavbou z nepálených cihel, která ponechávala ze třech stran volný přístup. Kolem poloviny 5. století byla pak nahrazena první trojlodní bazilikální stavbou s trojdílnou svatyní na východě. S růstem popularity kultu sv. Menase byla dále rozšiřována, až došlo v justiniánovském období k velkorysé přestavbě celého okrsku, který se mezi tím stal významným poutním centrem. Samotný kostel sv. Menase se tak stal místem věnovaným výhradně svätcovu kultu a pro velké liturgie byla při východní stěně vybudována tzv. Velká bazilika. Hypogeum zůstávalo pod zemí, bylo rozšiřováno, až se stalo v podstatě kryptou věnovanou svätcovu kultu a místem soukromé zbožnosti.⁹

Pozornost v těchto souvislostech přitahuje i zacházení s vodou

v křesťanském kultu. Voda má stejně jako v ostatních náboženských systémech funkci v první řadě očistnou. Její užívání v každodenním ritu vyžaduje dobrý zdroj, a proto je spíše chybou archeologické evidence, pokud u církevních okrsků nebyl rozpoznán. Cisterny či studny se mohou nacházet přímo v interiéru kostela v hlavní lodi¹⁰, v jedné z bočních kaplí¹¹ nebo pojaté to širšího architektonického rámce chrámového okrsku.¹² Denně, při běžném ritu je vody třeba na lavabo, mytí rukou, během velikonoční liturgie na mandatum, mytí nohou, které mělo své stabilní místo na Zelený čtvrtek. V Egyptě byly zřizovány k tomuto účelu speciální pisciny umístěné obvykle západní části střední lodi,¹³ stejně jako pisciny používané při Epifanii, umísťované do jedné z bočních kaplí.¹⁴ Spotřeba vody stoupala v obvyklých křestních dobách, u některých křestních piscin byly odhaleny instalace určené k přívodu a odvodu vody. V neposlední řadě je pak třeba jmenovat konsekrační a jiné rituály, kdy byl prostor kostela či kaple vykrápěn.¹⁵

Tekutiny použité při obřadech, tedy voda a olej na pomazání, nemohly být vylévány bez jakýchkoli opatření, proto byla k tomuto účelu zřizována piscina sacra, jímka. Většinou se tato zařízení vyhýbají archeologickému poznání, jedinečným příkladem je tedy nález alabastrového kráteru umístěného v oltářním prostoru kostela sv. Menase v Abu Mina.¹⁶

Mimořádný případ zacházení s vodou najedeme opět při kostele sv. Menase v Abu Mina. Severně a jižně kostela byly vyhloubeny cisterny, které byly propojeny štolou tak, aby voda jí vedená protékala v těsné blízkosti hrobu martyra.¹⁷ Tekutina tak nabyla zvláštních kvalit a byla odnášena jako relikvie.¹⁸

V tomto textu jsme chtěli pouze naznačit možnosti v posuzování vývoje raně křesťanského kostela za použití liturgických schémat a v hledání společných témat východní a západní raně křesťanské architektury optikou konkrétních liturgických a praktických potřeb. Uvědomujeme si, že na tomto poli musí být vykonáno ještě mnoho práce, než budou výsledky uspokojivé.

Poznámky:

1 Brandenburg, H., „Kirchenbau und Liturgie. Überlegungen zum Verhältnis von architektonischer Gestalt und Zweckbestimmung des frühchristlichen Kultbautes im 4. und 5. Jh.“, v: Fluck, C. -Langener, -Richter, S. -Schaten, S. -Wurst, G. (eds.), *Divitiae Aegypti. Koptologische und verwandte Studien zu Ehren von Martin Krause*. Dr. Ludwig Reichert Verlag, Wiesbaden 1998, 36–69.

2 Palazzo, E., *History of Liturgical Books from the Beginning to the 14th Century*. Liturgical Press, Collegeville Minnesota 1998. Amiet, R., *La Veillée Pascale dans l'église latine*. CERF, Paris, 21–36.

3 V některých případech může být apsida pravouhlá, pro Egypt jsou typická trojdílná sanktuaria, Grossmann, P., *Christliche Architektur in Ägypten*. [Handbuch der Orientalistik. Erste Abteilung, Nahe und der Mittlere Osten, 62] Brill, Leiden 2002, 113–127.

4 Archeologicky je většinou možné zjistit pouze otisk. Oltáře byly většinou obdélné, kostely v Kellii mají v několika případech oltáře na 6 suportech. Grossmann, P., *Christliche Architektur in Ägypten*, 493–495.

5 Podrobně zpracovaný vývoj oltářního prostoru najdeme v práci: Grossmann, P., *Christliche Architektur in Ägypten*, 101–136, 189–193.

6 Ristow, S., „Frühchristliche Baptisterien“, v: *Jahrbuch für Antike und Christentum*, Ergänzungsband 27 (1998); Grossmann, P., *Christliche Architektur in Ägypten*, 138–149; Maříková-Kubková, J., *Der architektonische Rahmen der Tauf liturgie in Ägypten*, nepubl. rkp.

7 Bonnet, Ch. – Abd El Samie, M., „L'église basilicale de Tell el-Makhzan, état de question en 1997“, v: *Sociétés urbaines en Egypte et au Soudan*. Villeneuve d'Ascq, Univ. Charles-de-Gaulle – Lille III., *Cahier de Recherches de l'Institut de Papyrologie et d'Égyptologie de Lille*, 19 (1998), 45–56.

8 Grossmann, P., „The Gruftkirche of Abu Mina During the Fifth Century AD“, v: *Bulletin de la Société d'Archéologie copte* 25, 32; 1993; Grossmann, P., *Abu Mina I. Gruftkirche und die Gruft*. Zabern, Mainz 1989; Grossmann, P., *Christliche Architektur in Ägypten*, 401–405.

9 V této oblasti je výskyt krypt poměrně vzácným jevem, vedle kostela sv. Menase najdeme kryptu ještě u kostela ve Faramá-Pelusiu, kde pravděpodobně také patřila kultu místního světce. Taher, R. – Grossmann, P., „Excavation of the Circular Church at Farama-West“, v: *Mitteilungen des Deutschen Archäologischen Instituts, Abteilung Kairo*, 53 (1996), 255–262; Grossmann, P., *Christliche Architektur in Ägypten*, 145.

10 V hlavní lodi se nacházela cisterna od první stavební fáze kostela sv. Menase v Abu Mina Grossmann, P., *Christliche Architektur in Ägypten*, fig. 16, v první stavební fázi Východního kostela v Abu Mina, *ibid*, fig. 103, či kostela sv. Barbary ve Staré Káhiře, *ibid*, fig. 34.

11 Např. u krátké trojlodní baziliky v Ostracine, Grossmann, P., *Christliche Architektur in Ägypten*, fig. 93.

12 Cisternu nalezneme například v atriu trojlodní baziliky v Petemout, Grossmann, P., *Christliche Architektur in Ägypten*, fig. 67; nebo v Tell el-Makhzan, Bonnet, Ch. – Abd El Samie, M., *L'église basilicale de Tell el-Makhzan*, fig. 1.

13 Grossmann, P., *Christliche Architektur in Ägypten*, 196.

14 *Ibid*, 197.

15 Vypracované a působivé konsekrační rituály jsou dobře známy zejména v koptské církvi. Poté co byla stavba opatřena potřebným vybavením, knihami, ikonami atd. byl chrám odevzdán do služeb božích. Rituál měl své místo v sobotní liturgii, sedm nových nádob bylo naplněno vodou a do každé z nich byly vloženy různé rostliny, na sedmi svícnech bylo zapáleno sedm svící. Po díkyvdání a obětování biskup požehnal shromáždění a po půlnoční mši následoval přednes žalmů a čtení ze Starého a Nového zákona a modlitby. Klérus v čele s biskupem pak vykonal procesí a vysvětil postupně po jednotlivých částech kostel. Horner, G. W., *The Service for the Consecration of a Church and Altar According to the Coptic Rite*. Clarendon Press London 1902; Burmester, O. H. E., *The Egyptian or Coptic Church. A detailed description of the liturgical services and the rites and ceremonies observed in the administration of her sacraments*. Al-Hadara Publishing, Cairo 1967, 236–245.

16 Grossmann, P., *Abu Mina I.*, fig. 13, 66–67.

17 Grossmann, P., *Abu Mina I.* Podobná terénní konstelace je popsána na lokalitě časově i místně vzdálené, při kostele sv. Klementa z 10. století v Essen-Werden v Německu, Bining, G., „Quellen, Brunnen und Reliquiengräber in Kirchen“, v: *Zeitschrift für Archäologie des Mittelalters*, 3 (1975), 37–56.

18 Takové příklady zacházení s vodou či jinou tekutinou jsou popsány jak v západním tak ve východním křesťanství, Crook, J., *The Architectural Setting of Cult of Saints*. Clarendon Press, Oxford 1999.